

KRYZYS BERBERYJSKI Z 1949 ROKU – ZAPOMNIANY EPIZOD HISTORII ALGIERSKIEGO RUCHU NIEPODLEGŁOŚCIOWEGO

ABSTRACT: The main subject of the article is the issue of the ‘Berberist Crisis’ of 1949, which has shaken the Algerian national movement in the late 1940s. Its first act was an unprecedented speech by a young Paris law student and a high-ranking member of the national movement structure Rašīd ‘Alī Yahya. During one of the party meetings, this activist from Berber-speaking Kabylia region appealed to those gathered to discuss the official proposal, which explicitly condemned the “myth of Arab-Muslim Algeria”. The controversial proposal was not only put for discussion but also voted with 28 votes in favour and 4 against. In Algiers, the action of Kabyle activists was read as an act of disobedience and even potential secession, as a result of which the Parisian structures of the Movement were immediately dissolved.

In practical term, this meant the beginning of the fratricidal struggles within Algerian national movement, which on the eve of the outbreak of the War of Independence almost led to its split. The events of the ‘Berberist Crisis’ of 1949 have permanently entered the history of difficult Arab-Kabyle relations in independent Algeria, becoming largely the first act of conflict between the two largest ethnic groups in this country.

KEYWORDS: Algeria, Berbers, Arab nationalism, minority, political crisis

WSTĘP

W połowie 2019 r., w apogeum niedawnej Rewolucji Uśmiechu¹ (fr. *Révolution du Sourire*) historia Algierii zatoczyła koło. W czerwcu, szef sztabu armii – gen. Aḥmad Qāyid Šālāḥ, w trakcie przemówienia w mieście Baššār, potępił „pewną małą mniejszość” za – jak to ujął – „wymachiwanie obcymi flagami”, podczas copiątkowych demonstracji algierskiej opozycji. Wprawdzie Šālāḥ nie wskazał wprost, o które flagi dokładnie chodzi, to jednak wydźwięk jego słów był jednoznaczny – wśród protestujących działają siły podważające algierską (tj. arabsko-muzułmańską) tożsamość narodową kraju. Dla sympatyków opozycji, jak i dla znawców tamtejszej sceny politycznej jego insynuacje były prowokacją, mającą na celu skłócenie środowisk zjednoczonych wokół ruchu Al-Ḥirāk², poprzez retorykę podziałów etnicznych (por. Tilmatine 2019, s. 149–164).

¹ Rewolucją Uśmiechu, tudzież Algierską Wiosną (fr. *Printemps Algérien*) określa się serię antyrządowych protestów z 2019 r., wywołanych deklaracją schorowanego 82-letniego prezydenta ‘Abd al-‘Azīza Būtaflīqī, że będzie ubiegał się o kolejną (piątą) kadencję. Po jego rezygnacji z urzędu w kwietniu 2019 r., demonstracje organizowane przez tzw. *Al-Ḥirāk* (dosł. Ruch) przybrały na sile – tym razem domagając się odejścia całej, skompromitowanej klasy polityczno-wojskowej, uosabianej przez generała Šālāḥa.

² Nazwa *Al-Ḥirāk* odnosi się do masowego ruchu protestacyjnego, który ukonstytuował się w lutym 2019 r. Zarówno nazwa jak i jego struktura (oddolny ruch obywatelski, formalnie nieposiadający przywództwa) wskazuje na inspirację innymi arabskimi ruchami protestu utworzonymi na fali wydarzeń Arabskiej Wiosny.

Niejako potwierdzeniem tych podejrzeń były działania służb porządkowych, które nazajutrz po przemowie generała rozpoczęły akcję masowej konfiskaty bander z charakterystycznym, podwójnym trójkątem – uchodzącym powszechnie za symbol walki o prawa berberyjskich autochtonów³. Działania przedstawicieli reżimu – jakkolwiek haniebne, stanowiły zaledwie kolejny epizod w burzliwej historii arabsko-berberyjskich napięć etnicznych w tym kraju⁴. Ich najnowsza odsłona nie była zresztą wcale „zasługą” tego wojskowego, ponieważ tarcia między arabofonami i berberofonami trwały praktycznie przez cały 2018 r. i ogniskowały się wokół statusu standardowego języka berberyjskiego (berber. *tamaziyt*) w narodowym systemie edukacji⁵. Warty nadmienia jest fakt, iż ówczesna narracja antyberberyjska była zdecydowanie ostrzejsza i obfitowała w wiele rasistowskich komentarzy⁶. I chociaż zeszlóroczny zryw Algierczyków pozwolił na moment oddalić widmo kolejnej burzliwej „wiosny”⁷ w berberyjskiej Kabylii, to jednak

³ Flaga panberberyjska składa się z trzech poziomych pasów w kolorach: niebieskim, zielonym oraz złotym. Pośrodku znajduje się berberyjska litera *yaz* (ⵣ) w kolorze czerwonym, uważana za ogólnoberberyjski symbol tzw. Wolnych Ludzi (berber. *Imaziyen*; l. poj. *Amaziy*), jak określają się rdzenni mieszkańcy Afryki Północnej. Flaga została zaprojektowana przez członków Akademii Berberyjskiej w Paryżu (berber. *Agraw Imaziyen*) na początku lat siedemdziesiątych XX wieku, jednak dopiero w 1997 roku decyzją I-go Światowego Kongresu *Amaziy* (fr. *Congrès Mondial Amaziy*) została uznana za symbol panberberyjski.

⁴ Według różnych szacunków Berberowie stanowią od 12 do 15 milionów mieszkańców Algierii. Spośród nich największa i najaktywniejszą politycznie grupę stanowią Kabylowie, posługujący się jednym z dialektów języka berberyjskiego – językiem kabylskim. Chociaż Kabylowie odegrali kluczową rolę w algierskim ruchu niepodległościowym, a po 1962 r. stanowili trzon opozycji demokratycznej w tym kraju, to jednak przylgnęła do nich opinia sługusów Francji. W czasach kolonialnych (1830–1962) Kabylia i jej mieszkańcy stali się celem francuskiej misji cywilizacyjnej (fr. *mission civilisatrice*), która miała uczynić z nich awangardę transformacji Algierii w kraj na wzór europejski. Powstałe w tym okresie francuskojęzyczne szkoły dla Kabyłów przyczyniły się do niespotykanego nigdy wcześniej awansu społecznego tej grupy w społeczeństwie algierskim, co do dnia dzisiejszego wzbudza dużą niechęć do nich zarówno wśród Arabów jak i pozostałych grup berberyjskich. Zob. Lorcin 2014.

⁵ We wrześniu 2018 r., grupa rodziców z Ġiġal odmówiła udziału swoich dzieci w pilotażowym projekcie nauki *tamaziyt* na arabskojęzycznej prowincji. Choć wśród głosów oburzenia przeważała krytyka początną rolę w Algierze, to jednak dość szybko lokalny spór przerodził się w ogólnonarodową debatę na temat źródeł algierskiej tożsamości narodowej, stając się paliwem dla ugrupowań skrajnych – tak arabskich jak i kabylskich. <https://www.elwatan.com/edition/actualite/arabe-tamazight-lecole-envahie-par-la-colere-et-la-vengeance-26-10-2018> [28.10.2018].

⁶ Niechlubnym „bohaterem” ówczesnego sporu stała się deputowana Na’ima Šālĥi z islamistycznej Partii Sprawiedliwości i Proklamacji (arab. *Hiżb al-’Adl wa-al-Bayān*), której wywiad z lutego 2018 roku powracał niczym echo przez kolejne miesiące. Kontrowersyjna polityk powiedziała w nim m.in.: „moja mała córka jest uczennicą w jednej z prywatnych szkół gdzie większość uczniów pochodzi z Kabylii. Była pełna niewinności, kiedy zaczynała się uczyć (*tamaziyt* – przyp. R.K). Nie sprzeciwiałam się temu, ponieważ nauczanie tego języka stało się obowiązkowe w jej szkole, jednak powiedziałam jej że: „jeśli usłyszę, jak wymawiasz w domu choć jedno słowo po kabylsku (sic!), to zabiję cię (sic!)”. <https://www.tsa-algerie.com/les-propos-haineux-et-violents-de-naima-salhi-sur-tamazight-video/> [28.10.2018].

⁷ Do tej pory w Algierii miały miejsce dwie „wiosny” berberyjskie, obie w Kabylii. Pierwsza Wiosna berberyjska (fr. *Printemps berbère*) miała miejsce w 1980 roku i wybuchła w następstwie odwołania przez władze wykładu wybitnego badacza kultury kabylskiej Mawlūda Ma’mmērī’ego. Druga, tzw. Czarna wiosna (fr. *Printemps noir*) wybuchła w 2001 r. po zamordowaniu młodego licealisty na posterunku policji w Tizi Wuzū.

niedawny spór wokół flagi na nowo rozgrzał złe emocje, podsyconych dodatkowo całą paletą różnorodnych odniesień historycznych (zob. Fabbiano, s. 117–130).

Wspólnym mianownikiem łączącym napięcia z 2018 i 2019 r. jest to, iż obydwa wpisują się w okres nieoficjalnych obchodów siedemdziesiątej rocznicy tzw. kryzysu berberyjskiego (fr. *crise berbériste*), który wciąż wzbudza skrajne emocje wśród Algierczyków. Według oficjalnej, państwowej wersji historii, burzliwe wydarzenia z końca lat 40. XX wieku bardzo długo uchodziły za mało istotny epizod w dziejach tamtejszego nacjonalizmu. Ceniony algierski historyk – Maḥfūz Qaddāš, w latach siedemdziesiątych pisał o nim jako o „małym” i „krótkotrwałym” kryzysie w łonie nacjonalistycznego ugrupowania PPA-MTLD (fr. *Parti du Peuple Algérien – Mouvement pour le Triomphe des Libertés Démocratiques*; dosł. Partia Ludu Algierskiego – Ruch na rzecz Triumfu Wolności Demokratycznego), który miał zakończyć się „odejściem niektórych działaczy” (Kaddache s. 276). Aż do przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych pamięć o kryzysie została prawie w całości wymazana z podręczników historii i jeśli już pojawiała się, to tylko w kontekście rzekomego widma separatyzmu berberyjskiego (fr. *séparatisme berbère*) (Harbi 1980, s. 65).

Znaczącą zmianę w tej materii przyniosło dopiero opublikowanie przez historyka Muḥammada al-Ḥarbī’ego dokumentów z końca lat czterdziestych, które rzuciły zupełnie nowe światło na tamte wydarzenia⁸. Od tego momentu kryzys berberyjski na stałe wpisał się w świadomości Algierczyków, stając się dla jednych synonimem walki o „prawdziwą” Algierię, zaś dla innych – symbolem ukazującym prawdziwe oblicze berberyzmu (fr. *berbérisme*), jako antynarodowej ideologii o wyraźnie komunistycznym i antyarabskim zabarwieniu. Zrozumienie przyczyn jego eskalacji oraz konsekwencji, jakie spowodował daje możliwość spojrzenia od zupełnie innej strony na proces ewolucji algierskiego nacjonalizmu, oraz umożliwia zrozumienie prawdziwej genetyzacji tzw. kwestii berberyjskiej (fr. *question berbère*) w tym kraju.

PRZEBIEG BUNTU MŁODYCH NACJONALISTÓW Z KABYLII

Za pierwszy akt kryzysu należy uznać bezprecedensowe wystąpienie 21-letniego studenta prawa z Sorbony i zarazem prominentnego członka francuskiej sekcji PPA-MTLD – Rašīda ‘Alī Yaḥyā. W czasie jednego z partyjnych posiedzeń z marca 1949 r. pochodzący z Kabyliei działacz zaapelował do zebranych o poddanie pod dyskusję oficjalnego wniosku, w którym otwarcie potępiano „mit arabsko-muzułmańskiej Algierii” (Fois, s. 212–213). Radykalny wydzźwięk deklaracji młodego polityka wyjaśniał artykuł prasowy, w którym ‘Alī Yaḥyā nakreślił kabylską wizję algierskiego ruchu niepodległościowego, wskazując, iż w rzeczywistości:

Algieria nie jest arabska, lecz algierska. Musimy stworzyć związek wszystkich algierskich muzułmanów, którzy chcą walczyć o wyzwolenia narodowe, bez podziałów na rasę arabską czy berberyjską. Odcinamy się od zagadnień rasowych. Jakiś czas temu (...) niektórzy

⁸ Chodzi tu o opublikowany w 1987 roku manifest programowy kabylskich opozycjonistów pt. *L’Algérie libre vivra!* (dosł. Niech żyje wolna Algieria!), wydany pierwotnie pod pseudonimem Iḍīr al-Waṭānī pod którym ukrywało się trzech kabylskich działaczy emigracyjnych: Mabrūk Ibn Ḥusayn, Šādiq Haḡāras oraz Yaḥyā Ḥīnīn. Aż do 1987 roku uważano, że dokument ten został bezpowrotnie utracony w czasie wojny o niepodległość. Zob. <http://soummam.o.s.f.unblog.fr/files/2009/04/1949al-gerielibrevivraidirelwaṭani.pdf>.

nasi przewodcy wmawiali nam, że Algieria jest arabska. To stwierdzenie nie tylko nie jest prawdziwe, ale wyraża idee wyraźnie rasistowskie a nawet imperialistyczne (...) całkowicie ignorujące istnienie w kraju elementów berberyjskich czy tureckich (Kratochwil, s. 55–56).

Kontrowersyjny wniosek został nie tylko przedyskutowany, ale również przegłosowany i to niemal jednogłośnie, stosunkiem głosów „za” do „przeciw” 28:4 (Fois, s. 213). Poparcie dla inicjatywy emigracyjnych struktur wyraziło kilku kabylskich działaczy niższego szczebla, m.in. ‘Ammār Walad Ḥamūda oraz Wālī Ibn Nāyyi którzy przyjęli na siebie rolę nieformalnych przywódców niepokornych nacjonalistów. W Algierze, władze partii na czele z Maṣṣālīm al-Ḥāḡḡem odczytały akcję kabylskich towarzyszy za akt nieposłuszeństwa i potencjalnej secesji, w efekcie czego wszyscy uczestnicy głosowania zostali zawieszani, a paryska komórka PPA-MTLD – rozwiązana. W praktyce oznaczało to początek dramatu, jakim dla Algierii były wydarzenia z 1949 r.

Co zaskakujące, wbrew obiegowej nazwie kryzys nie odnosił się bezpośrednio do kwestii berberyjskiej. Wręcz przeciwnie, zdominowana przez Kabylów wewnątrzpartyjna opozycja starała się unikać jakichkolwiek odniesień czy to do berberyzmu, czy to do berberyjskości⁹. Powyższych terminów – jednak w sensie pejoratywnym – używały natomiast władze partii, dla których młodzi nacjonałiści byli przede wszystkim stronnikami „nowego nurtu zwanego berberyzmem” (Fois, s. 210). Sami opozycjoniści w swoich manifestach programowych odwoływali się do idei algierianizmu (fr. *algérianisme*), przedstawianej jako przeciwwaga dla dominującego w partii nurtu arabo-islamizmu (fr. *arabo-islamisme*), inspirowanego m.in. nacjonalizmem arabskim¹⁰. W odróżnieniu od arabo-islamizmu koncepcja Algierii algierskiej (fr. *Algérie algérienne*), kreśliła wizję pluralistycznego narodu, który tworzą różne tradycje i kultury. Algierianizm nie był jednak prostą sumą różnych tradycji algierskich: muzułmańskiej, arabskiej, berberyjskiej czy tureckiej – tworzył zupełnie nową jakość, która zawierała się w pojęciu narodowości algierskiej (fr. *nationalité algérienne*) w europejskim rozumieniu tego słowa (Hadjerès, *La contribution...*).

Tak więc u źródeł kryzysu z 1949 r. nie leżała żadna manifestacja odrębnej tożsamości berberyjskiej, lecz całkowite odrzucenie wszelkiego szowinizmu – zarówno etnicznego jak i regionalnego. Pod względem terytorialnym najważniejszą areną kryzysu była Francja, bowiem to właśnie głównie wśród tamtejszych działaczy rozgrywała się główna oś konfliktu w łonie PPA-MTLD (Chaker, *Berbérité...*, s. 218–219). W Algierii, spór był praktycznie nieodczuwalny, a w samej Kabylii ograniczył się przede wszystkim do dwóch miejscowości, tj. ówczesnych Fort-National (dzisiejsze – Larba‘a Nāyṭ Irāṭīn) oraz Michelet (‘Ayn al-Ḥammām) (Carlier, s. 352). Pewne pojedyncze symptomy jak np. wiece poparcia dla kabylskich działaczy były wprawdzie widoczne także w Tizi Wuzū, niemniej jednak rozległe niepokoje etniczne w większości ominęły znaczną część tego od zawsze niespokojnego regionu.

Można zaryzykować tezę, iż kryzys stanowił przykład pierwszej w historii algierskiej wojny domowej, która choć toczyła się głównie wśród środowisk emigracyjnych we Francji i rozstrzygnęła się praktycznie bez ofiar śmiertelnych, to jednak niezaprzeczalnie

⁹ Wiele lat później Ṣādiq Ḥaḡāras, czyli jeden z ostatnich żyjących uczestników tamtych wydarzeń, przy okazji konferencji naukowej na temat roli Berberów w algierskim ruchu nieodległościowym powiedział iż: „żaden (z moich towarzyszy – przyp. R.K.), podkreślam – nawet największy entuzjasta kultury berberyjskiej, nie domagał się wówczas projektu politycznego opartego WYŁĄCZNIE na obronie lub promowaniu berberyjskości”. Hadjerès, *La contribution...*

¹⁰ Na temat arabo-islamizmu w Algierii patrz szerzej: Kasznik-Christian, „Pod znakiem...”, s. 183–209.

wpłynęła na dalsze losy całego kraju. Był to bowiem czas bratobójczych walk, kiedy to dopiero co ujawniona algierska świadomość narodowa została wystawiona na bardzo ciężką próbę¹¹. W jego trakcie pojawiały się wzajemne oskarżenia o rasizm i służenie obcym interesom. Dochodziło do brutalnych pobić i ataków na kawiarnie, w których spotykali się sympatycy wrogiej frakcji. Nieodosobnione były przypadki donosów na przeciwników politycznych do władz, na co wskazują zachowane raporty policyjne z zatrzymań (Chaker, *L'affirmation...*, s. 18). Jak celnie pisała szwajcarska badaczka Marisa Fois w tamtym na wskroś przełomowym dla kraju momencie dziejów: „Kabylowie zachowywali się tak, jakby fakt, iż pochodzą z kraju bądź co bądź arabskiego był całkowicie nieistotny; zaś Arabowie działali tak, jakby historyczna berberyjskość kraju w ogóle nie była częścią składową tożsamości narodowej” (Fois, s. 212). Wraz z rozwojem wypadków kryzys berberyjski zaczął – jak miało to miejsce w przypadkach większości kryzysów politycznych w historii, nabierać własnej logiki, która z czasem usunęła na dalszy plan pierwotne przyczyny jego eskalacji (Harbi, *La crise...*, s. 30)¹².

BERBERO-NACJONALIŚCI WOBEC NACJONALIZMU ARABSKIEGO

Poszukując źródeł tak gwałtownego kryzysu w środowisku nacjonalistów należy cofnąć się do początków tamtejszego ruchu niepodległościowego, czyli połowy lat dwudziestych XX w. Jego geneza wiąże się z utworzeniem na terenie Francji tzw. Gwiazdy Północnoafrykańskiej (fr. *Étoile nord-africaine*; ÉNA), która choć zrodzona z inicjatywy francuskich komunistów, była zrazu organizacją na wskroś kabylską (Ouerdane, s. 60). Historyk Roger Le Tourneau miał pisać nawet, iż bardziej właściwą nazwą dla ÉNA winno być określanie jej mianem Gwiazdy Kabylskiej (fr. *Étoile Kabyle*), co dobitnie uwydatnia rolę żywiołu berberyjskiego u zarania algierskiego nacjonalizmu (Le Tourneau, s. 53). I chociaż z biegiem lat, w wyniku walk frakcyjnych ich liczba w organach decyzyjnych ruchu niepodległościowego uległa znacznemu uszczupleniu, to jednak wśród szeregowych działaczy nadal przeważali Kabylowie. Przykładowo, w przededniu kryzysu towarzysze z tego regionu stanowili aż 11 tys. z ogólnej liczby 20 tys. wszystkich członków PPA-MTLN, przy czym w Komitecie Centralnym Partii dysponowali zaledwie 3 głosami na 28 (Fois, s. 211). Pomimo liczebnej przewagi, do czasu opisywanych wypadków Kabylowie nie okazywali jednak swojej wrogości względem algierskich Arabów. Wręcz przeciwnie – ich berberyjskość, w ogóle nie wykluczała arabskości Algierii, a nazwanie Kabyla Arabem nie miało wtedy tak pejoratywnego wydźwięku jak ma to miejsce obecnie (Chibane, s. 157). Nie powinien zatem wzbudzać zaskoczenia fakt, że kabylscy pionierzy nacjonalizmu wybrali na swojego przywódcę nie-Kabyła – charyzmatycznego *az-za'ima* (dosł. przywódca, lider) – Maşşālī'ego al-Hāġġa, który zresztą odegrał dość negatywną rolę w eskalacji napięć etnicznych z końca lat czterdziestych¹³.

Ten w dużej mierze wyidealizowany obraz zjednoczonego ruchu niepodległościowego zaburzyło pojawienie się nowego pokolenia nacjonalistów z Kabylii – lepiej wykształconego i bardziej bezkompromisowego niż poprzednie. Gros z nich przyszło na świat w latach dwudziestych, czyli w czasach kiedy francuski imperializm osiągał swoje apo-

¹¹ Za twórców algierskiej tożsamości narodowej przyjęło się uważać środowiska tamtejszych uczonych muzułmańskich, skupionych wokół ālima z Konstantyny szejka Abd al-Ĥamīda Ibn Bādīsa. Por. McDougall 2006.

¹² Szerzej na temat kryzysów politycznych zob: Dobry 1995.

¹³ Na temat tego charyzmatycznego polityka zob. np.: Kasznik-Christian, *Messali Hadż...*, s. 54–63.

geum, a wizja niepodległej Algierii wydawała się ledwie mirażem. Próbując odnaleźć się w tej skomplikowanej rzeczywistości ludzie ci zwrócili się w stronę przeszłości, chcąc odszukać w niej źródła własnej tożsamości i inspirację do walki o wolność¹⁴. Przez stulecia źródłem i inspiracją dla Algierczyków pozostawał islam, który z samej swojej natury faworyzował pierwiastek arabski, jako kulturę świętego języka Koranu. Zaslugą młodych Kabylów było to, iż do tych dwóch fundamentów algierskości dodali kolejny element – berberyjskość. Lata czterdzieste to czas odrodzenia kultury berberyjskiej, w postaci wierszy i pieśni patriotycznych mających pobudzić Algierczyków do walki. Najsłynniejszym i zarazem najbardziej symbolicznym przykładem działalności tych berbero-nacjonalistów (fr. *berbéro-nationalistes*) (zob. Chaker, *L'affirmation...*, s. 16–18) była pieśń licealisty z Kabylia Muhanada Ayt 'Umrāna pt. *Kker a mmi-s n umaziy!* (dosł. Powstańcie synowie Amaziy!), która po latach stała się ponadnarodowym hymnem całego ruchu berberyjskiego w Afryce Północnej. W chwili powstania był to utwór typowo nacjonalistyczny – odwołujący się do patriotyzmu (arab. *al-waṭaniyya*) odczuwanego berberyjską duszą. I chociaż w tych pieśniach i wierszach dominowały odniesienia do historycznej i kulturowej tożsamości algierskich Berberów¹⁵, to jednak były one popularne w całej Algierii – zarówno wśród Kabylów jak i nie-Kabylów¹⁶.

Paradoksalnie, ta pozapolityczna działalność młodych nacjonalistów z Kabylia – choć niezgodna z oficjalnym, arabsko-muzułmańskim paradygmatem ideologicznym ugrupowania była do pewnego stopnia tolerowana przez kierownictwo partii (Kratochwil, s. 48). Prawdziwy niepokój budziło coś zgoła innego – postępująca radykalizacja Kabylów po krwawych wydarzeniach z maja 1945 r.¹⁷ Francuskie represje, organizacyjna niemoc i szybkie wycofanie się z forsowanego przez niektórych kabylskich działaczy projektu ogólnonarodowej insurekcji rodziło realne niezadowolenie wśród emigracyjnych struk-

¹⁴ W swoich wspomnieniach z tego okresu jeden z przedstawicieli tamtego pokolenia Husayn Āyt Aḥmad pisał: „(...) nasza postawa nie była jedynie biernym odrzuceniem obcej suwerenności, wręcz przeciwnie, była działaniem na nowo odkrywającym naszą własną suwerenność” (Ait Ahmed, s. 60).

¹⁵ Wybitny berberolog Salām Šākir wyróżnił w nich kilka charakterystycznych punktów odniesienia, m.in. do legendarnych postaci (np. Masynissa, Jugurta, Dihya/al-Kāhina), wydarzeń historycznych (opór Kabylów z 1857 i 1871 r.), odniesień geograficznych (Kabylia czy Dżurdżura) cech charakteru (waleczność, honor, wierność dziedzictwu przodków) a także dość ogólnych odniesień do berberyjskości. Co istotne, wszystkie zostały podporządkowane najwyższemu dobru za jakie uważano Algierię (kabyl. *Lezzayer*). Co równie ważne, w twórczości tej nie pojawiały się w ogóle odniesienia do arabskości (kabyl. *taerabt*) oraz islamu, za wyjątkiem terminu religia (kabyl. *ddin*) jako rodzaj „szczególnego dziedzictwa kulturowego” (Chaker, *L'affirmation...*, s. 16–17).

¹⁶ W wydanej w 2014 r. autobiografii tego pokolenia Šādiq Haḡāras pisał, że kabylskie pieśni patriotyczne (zwłaszcza *Kker a mmi-s n umaziy!*) należały do stałego repertuaru algierskich nacjonalistów – tak Kabylów jak i Arabów. Były śpiewane z takim samym zaangażowaniem co utwory w języku arabskim i praktycznie nikt (poza wąską grupą partyjnych konserwatystów) nie dostrzegał w nich przejawu regionalizmu podważającego arabskość kraju (Hadjērès, *Quand...*, s. 195); Podobne odczucia miał Husayn Āyt Aḥmad, który pisał, że pieśni kabylskie były śpiewane w niemal całym Algierze i nie konieczne przez rodowitych Kabylów (Ait Ahmed, s. 61).

¹⁷ 8 maja 1945 r., czyli w dniu, w którym koalicjanci z państw alianckich świętowali zwycięstwo nad nazistowskimi Niemcami, francuskie służby porządkowe brutalnie spacyfikowały pokojową manifestację nacjonalistów w Konstantynie, na wschód od Algieru. W ciągu kilku kolejnych dni wschodnia Algieria (w tym także Kabylia) stały się areną spontanicznej insurekcji antyfrancuskiej, w czasie której śmierć poniosło od kilku do kilkunastu tysięcy osób. Zob. szerzej Kasznik-Christian, *Dramatyczny...*, s. 131–141.

tur, sprzeciwiających się zachowawczej linii partii. Należy bowiem pamiętać, że aż do końca 1954 r., czyli już po dacie ogłoszenia zwycięskiego powstania przeciwko Francji, ugrupowanie Maṣṣālī'ego al-Hāḡḡa było w opozycji wobec idei walki zbrojnej¹⁸. Podobny pogląd – niechętny wszelkim rewolucjom – wyrażali również ówczesni liderzy Ligi Państw Arabskich (LPA; arab. *Ġāmi'at ad-Duwal al-'Arabiyya*), którzy wprost uzależniali swoje poparcia dla sprawy algierskiej od odrzucenia przez Algierczyków wszelkich rozwiązań siłowych¹⁹. Postawa arabskich stolic była pokłosiem ich obaw przed rosnącymi wpływami komunizmu w krajach regionu, którego forpoczta w Algierii mieli być według arabskich liderów właśnie Kabylowie²⁰.

Na podstawie powyższych przesłanek można wyciągnąć wniosek, iż pośrednią przyczyną wybuchu kryzysu berberyjskiego był drastyczny wzrost nastrojów antykabylskich w łonie kierownictwa PPA-MTLD, połączony z wyraźnym nasileniem propagandy panarabskiej na terytorium kraju. Ów panarabski antykabylizm, którego apogeum przypada na przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych przejawiał się na różne sposoby, od sytuacji całkowicie błahych, jak np. potajemne usuwanie kabylskich pieśni z repertuaru partyjnych uroczystości (Hadjèrès, *Quand...*, s. 65), po publiczne manifestowanie poglądów otwarcie negujących berberyjskie dziedzictwo kraju. Powyższa kampania była realizowana w sposób nad wyraz konsekwentny i na bardzo szeroko zakrojoną skalę. Dokonano wówczas nie tylko panarabskiej rewizji historii kraju, ale również całkowicie zanegowano jego dziejową wielokulturowość (Ali Yahia, s. 93). Ówczesny klimat polityczny w kraju dobrze obrazuje artykuł szejka Muḡammada al-Bašīra al-Ibrāhīmī'ego w gazecie „Al-Bašā'ir”, w którym autor prócz charakterystycznych dla tego okresu laudacji na temat roli islamu i kultury arabskiej w dziejach Maghrebu, odniósł się także do języka kabylskiego, zarzucając mu w niewybrednych słowach prymitywizm i znikomą wartość kulturotwórczą (Tilmatine, *Les oulémas...*, s. 87–90). Bezpośrednim powodem pamiętnego wystąpienia Rašīda 'Alī Yahyà był natomiast słynny list Maṣṣālī'ego do ONZ (z września 1948 r.), w którym lider nacjonalistów stwierdzał, iż jego kraj jest nie tylko integralną częścią świata arabskiego, ale również, że jego historia zaczęła się tak naprawdę z chwilą arabskiego podboju w VII wieku (Ouerdane, s. 81). W ten właśnie sposób ideologia arabo-islamizmu

¹⁸ Wybuch rewolucji narodowowyzwoleńczej (1.11.1954 r.) był olbrzymim zaskoczeniem dla Maṣṣālī'ego, który dotąd uważał frakcję rewolucyjną za zmarginalizowaną w swojej partii. On sam był raczej zwolennikiem pokojowej separacji francusko-algierskiej, która zakładała ścisłą współpracę pomiędzy oboma narodami, już po uzyskaniu przez Algierię niepodległości. Kolejne sukcesy Frontu Wyzwolenia Narodowego zmusiły Maṣṣālī'ego do przekształcenia PPA-MTLD w Algierski Ruch Narodowy, który miał „odbić” rewolucję z rąk niedawnych członków jego partii. Ostatecznie rywalizacja pomiędzy oboma ugrupowaniami przerodziła się w faktyczną algierską wojnę domową, która była niekiedy bardziej brutalna od wojny z Francuzami.

¹⁹ Na ten jakże mało znany, acz bardzo wymowny epizod zwracał uwagę historyk Muḡammad al-Harbī, który pisał o sugestiach (czy wręcz naciskach) jakie Maṣṣālī'emu miał przekazywać ówczesny Sekretarz Generalny LPA Azzām Paša. Wartym nadmienia jest również to, iż jednym z największych krytyków działań LPA wobec PPA-MTLD był Wālī Ibn Nāyyi, czyli jeden z późniejszych liderów opozycji kabylskiej z 1949 r., który w czasie jednego z posiedzeń partii miał ostentacyjnie wyrazić swoje oburzenie niedopuszczalnymi naciskami ze strony Kairu (Harbi *Nationalisme...*, s. 34). Realną zmianę polityki LPA wobec kwestii algierskiej, przyniosło dopiero dojście do władzy w Egipcie słynnego Gamāla 'Abd an-Nāšira, który z idei eksportu egipskiej rewolucji (arab. *aṭ-ṭaura*) uczynił fundament swojej polityki wobec Algierii.

²⁰ Z tego powodu w niektórych publikacjach frakcję tą nazywa się berbero-materialistami (fr. *berbéro-matèrialistes*) a ich nurt ideowy – berbero-marksizmem (fr. *berbéro-marxisme*) (Carlier, s. 365).

stawała się dominującym nurtem w łonie algierskiego ruchu niepodległościowego, a sama Algieria zaczęła być przedstawiana jako kraj homogenicznie arabski.

DEMONIZACJA I MITOLOGIZACJA KRYZYSU PO 1949 R.

Kryzys berberyjski zakończył się tak, jak zakończyć się musiał – porażką i marginalizacją berbero-nacjonalistów²¹. Centrala Partii rozwiązała problem buntu metodą biurokratyczną, zawieszając jego autorów i stopniowo zduszając opór co bardziej niepokornych działaczy (Harbi 1980, s. 67). Domniemani przywódcy kryzysu: ‘Ammār Walad Ḥamūda, Wālī Ibn Nāyyi oraz ich najbliżsi towarzysze zostali uznani za *persona non grata* w Partii i niezwłocznie usunięci z grona jej członków. Skala czystki, jaka ogarnęła wówczas ruch niepodległościowy była tak dogłębna, że objęła swoim zasięgiem wszystkich działaczy PPA-MTLD, na których padł chociażby cień podejrzeń o pomaganie, czy nawet sympatyzowanie z „sabotażystami i rozłamowcami” (Kasznik-Christian, *Algieria*, s. 260)²². Przyjmuje się, że stosunkowo niewielu Kabylom udało się zachować swoje dotychczasowe stanowiska w ugrupowaniu, a ci którym to się udało, w większości zawdzięczali akt łaski osobistemu wstawiennictwu Maṣṣālī’ego (Bouaziz, s. 40). Inni musieli zmierzyć się z ostracyzmem, który był widoczny jeszcze długo po stłumieniu kryzysu. Porażka orędowników algierianizmu nie oznaczała wszakże końca antykabylskiej propagandy. Wręcz przeciwnie – mit separatyzmu berberyjskiego stał się immanentnym elementem ideologii arabo-islamizmu i skutecznym narzędziem mobilizacji jego zwolenników (Harbi 1993, s. 65). Narracja ta uległa nawet wyraźnemu nasileniu, co udowadnia lektura artykułów z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, ukazujących się w nacjonalistycznej gazecie „Le Jeune Musulman”, w której problematyka berberyizmu i zagrożenia jakie za sobą niesie była bardzo często podejmowana (zob. szerzej: Dagorn s. 120–140).

Spoglądając z perspektywy siedemdziesięciu lat należy podkreślić, że kryzys z 1949 r. urosł do rangi mitu założycielskiego ruchu berberyjskiego w Algierii, stając się zarazem cezurą czasową wyznaczającą początek kwestii berberyjskiej w tym kraju. Kryzys stworzył – niejako od podstaw – obraz własny Kabylów (Carlier, s. 358–359), zaszczipiając w ich świadomości dychotomiczny podział na „my” i „oni”, a także mesjanistyczne przeświadczenia, że ich rodzimy region pozostaje ostatnią ostoją świeckiej i racjonalistycznej Algierii – samotną wyspą na oceanie arabo-islamizmu. To nie kto inny a wydaleni z Partii berbero-nacjonałiści zainicjowali powstanie pierwszego w historii stowarzyszenia, odwołującego się do idei walki o prawa berberyjskich autochtonów²³. Pomimo wyjątkowo krótkotrwałego charakteru ich projektu, dał on początek szeregowi inicjatyw kabylskich uchodźców politycznych po 1962 r., w tym także Akademii Berberyjskiej, która stała się rodzajem pasa transmisyjnego łączącego dwie wyjątkowe generacje bojowników kabylskich – z 1949 i 1980 r. Od czasu bezprecedensowych wydarzeń Wiosny Berberyjskiej,

²¹ Za symboliczny koniec kryzysu uznaje się raport działacza PPA-MTLD i jednego z późniejszych historycznych przywódców Frontu Wyzwolenia Narodowego (fr. *Front de Libération Nationale*; FLN) – Muḥammada Ḥīḍira z maja 1950 r., w którym padło sformułowanie, iż berberyizm we Francji jest „zjawiskiem praktycznie zlikwidowanym” (Fois, s. 215).

²² Ciekawym przykładem takiego nie-kabylskiego polityka usuniętego z partii po wydarzeniu z 1949 r. był dr Al-Amīn Dabāgīn, uważany za lidera tzw. frakcji rewolucyjnej w PPA-MTLD i otwartego krytyka przywództwa Maṣṣālī’ego.

²³ *Twizi i tmaziyt* (vel: *l’Association pour le développement de la langue berbère*; dosł. Stowarzyszenie na rzecz rozwoju języka berberyjskiego) zostało utworzone w marcu 1954 r. w Paryżu, zaledwie kilka miesięcy przed wybuchem wojny o niepodległość kraju (Radjala, s. 28).

kolejne pokolenia Kabyłów zaczęły na nowo odkrywać wyklętą przez reżim w Algierze ideową spuściznę berbero-nacjonalistów (Temlali, s. 183). Prawdziwy renesans ich mitu nastąpił jednak dopiero w 2001 r., wraz z wybuchem Czarnej Wiosny w Kabylii, kiedy to młodzi dysydenci zaczęli wprost określać się jako jedyni oraz prawdziwi spadkobiercy walki bojowników z czasów kryzysu berberyjskiego (Amirouche, s. 148).

Pomimo wyraźnej mitologizacji tamtych wydarzeń, Kabylowie nie uniknęli sporów o ich realną ocenę. W dużym stopniu współczesne, wewnątrzkabylskie podziały polityczne są właśnie konsekwencją ówczesnych sporów w środowisku berbero-nacjonalistów. Zarówno wtedy jak i obecnie oś podziału pomiędzy poszczególnymi frakcjami wyznacza stosunek do islamu i arabskości kraju. Pierwsza z nich i zarazem najbardziej radykalna, to ta uosabiana przez Rašīda ‘Alī Yahyā, która po stłumieniu kryzysu uległa dalszej radykalizacji. Można zaryzykować tezę, że na dzień dzisiejszy, to właśnie ta frakcja posiada największy wpływ na kształt algierskiego berberyzmu. Jej siła wynika przede wszystkim z bardzo umiejętnego podbudowania mitu kryzysu o wątki martyrologiczne, które sprowadziły wydarzenia z 1949 r. do uzasadnionej ofiary, złożonej na ołtarzu walki o zachowanie tożsamości kabylskiej (Temlali, s. 184). Jej współczesnym odpowiednikiem jest natomiast emigracyjny Ruch na rzecz Samostanowienia Kabylii (fr. *Mouvement pour l'autodétermination de la Kabylie*; MAK) Farḥāta Mhenni’ego, który w ostatnich latach próbuje zawłaszczyć dla siebie spuściznę kryzysu berberyjskiego, aby móc na stałe zakorzenić się w rodzimym regionie²⁴.

Druga frakcja, najprawdopodobniej najliczniejsza, to ta propagująca wizję Algierii arabsko-berberyjskiej, jednak z wyraźnym naciskiem na laicki charakter państwa. Członkowie tej grupy, reprezentowanej w 1949 r. przez chociażby autorów manifestu *L’Algérie libre vivra*, po usunięciu z partii, na różne sposoby dołączyli do późniejszego FLN, a niektórzy z nich – jak np. Šādiq Haḡāras odegrali w nim dość istotną rolę²⁵. Za współczesny głos tej frakcji należy uznać środowisko działaczy skupionych wokół MCB (fr. *Mouvement Culturel Berbère*; Ruch Kultury Berberyjskiej) i późniejszego Zgromadzenia na rzecz Kultury i Demokracji (fr. *Rassemblement pour la culture et la démocratie*; RCD), które z algierianizmu uczyniły jeden z filarów swojego programu²⁶.

W końcu trzecia frakcja, której twarzą jeszcze do nie dawna pozostawał zmarły w 2015 r. Ḥusayn Āyt Aḥmad, twórca Frontu Sił Socjalistycznych (fr. *Front des forces socialistes*; FFS), który do końca swoich dni przeciwstawiał się mitologizacji kryzysu. W 1949 r. jako lider zbrojnego ramienia Partii, czyli tzw. Organizacji Specjalnej (fr. *Organisation spéciale*) nie udzielił poparcia jego autorom, za co spotykał się z wrogością wśród najradzykalniejszych działaczy berberyjskich (zob. Ali Yahia, s. 164–180).

²⁴ Zob. np. <https://www.elwatan.com/archives/actualites/yennayer-2965-les-mouvements-pour-lautonomie-de-la-kabylie-et-du-mzab-marchent-a-tizi-ouzou-2-12-01-2015> [15.01.2020]. https://www.siwel.info/video-de-lhommage-du-mak-a-bennai-ouali_6073.html [15.01.2020]. Co ciekawe w jednym z wywiadów Rašīd ‘Alī Yahyā odciął się od najbardziej kontrowersyjnych haseł MAK jak np. niepodległość Kabylii. Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=fw5MVRJWwq0> [20.01.2020].

²⁵ Haḡāras po usunięciu z PPA-MTLD związał się z Komunistyczną Partią Algierii (fr. *Parti Communiste Algérien*; PCA), i to właśnie on negocjował warunki wejścia PCA do Frontu Wyzwolenia Narodowego.

²⁶ Wyraźną inspiracją manifestem *L’Algérie libre vivra* widać w dyskursie MCB, gdzie pojawiają się wyraźne odwołania do tożsamości algierskiej (fr. *identite algérienne*), tzw. *language populaire*, za które uważa się równocześnie język tamaziyt i arabski, a także zachowawczych odniesień do islamu, uznawanego zaledwie za fundament algierskiej tożsamości narodowej (Temlali, s. 183).

W swoich wspomnieniach z czasów młodość Ayt Aḥmad pisał o autorach kryzysu jako wywrotowcach, których akcja przyniosła Kabylom więcej szkód niż pożytku:

Od czasu tego epizodu, Kabylia przeistoczyła się (...) w kocioł berberyzmu (fr. *cassero-le du berbérisme*), ze wszystkimi jego negatywnymi i irracjonalnymi konotacjami (...). (Inicjatorzy kryzysu berberyjskiego – przyp. R.K.) są jak ziarnka piasku – to nieistotne postacie, które swoją postawą doprowadziły do nieproporcjonalnych konsekwencji w życiu politycznym kraju (Ait Ahmed, s. 179).

ZAKOŃCZENIE

Wydarzenia z końca lat czterdziestych stanowiły zarówno punkt zwrotny w historii algierskiego nacjonalizmu, jak i punkt wyjścia pod narodziny ruchu berberyjskiego w już niepodległym kraju. Poprzez zakwestionowanie panarabskiej linii politycznej PPA-MTLD, młodzi kabylscy działacze podjęli się próby zmiany dominującego dyskursu ideologicznego na taki, który bardziej odpowiadałby specyfice społeczno-kulturowej kraju. Ich porażka sprawiła, że w przededniu wybuchu wojny narodowowyzwoleńczej algierski ruch niepodległościowy został prawie w całości zdominowany przez nurt arabo-islamizmu, a frakcja racjonalistyczna i laicka, uosabiana m.in. przez środowisko berbero-nacjonalistów została całkowicie zmarginalizowana (Harbi, *Le F.L.N.*, s. 67). Smutnego obrazu schyłku tego pokolenia dopełnia tragiczny epilog z okresu wojny o niepodległość, kiedy to liderzy FLN w czasie pamiętnego kongresu w dolinie Summam z 1956 r. podjęli decyzję o likwidacji byłych przywódców kryzysu²⁷. Zbrodnia ta ciąży wielu działaczom berberyjskim, którzy próbują połączyć dziedzictwo dawnych berbero-nacjonalistów, ze spuścizną kabylskich liderów FLN z okresu insurekcji²⁸. Jeśli zaś chodzi o samo znaczenie kryzysu dla historii ruchu niepodległościowego, to niewątpliwie ujawnił on grzech pierworodny algierskiego nacjonalizmu, który to grzech na lata ukształtował kulturę polityczną tego kraju. Owym grzechem pierworodnym była niezdolność do funkcjonowania w warunkach pluralizmu – tak politycznego, jak i kulturowego (Harbi, *La crise...*, s. 28). Ta niezdolność dała o sobie znać zarówno wtedy jak i wielokrotnie później: w 1980, w 2001, czy też ostatnio w 2019 r., gdy władze w Algierze arbitralnie odrzuciły odmienność kulturową Kabylów w imię sztucznej wykreowanej jedności narodowej.

Czy w 2019 r. historia Algierii zatoczyła zatem koło? Odpowiedzi na to pytanie po części udzielają naoczni świadkowie wydarzeń sprzed siedemdziesięciu lat. Według słynnego algierskiego działacza na rzecz praw człowieka – ‘Abd an-Nūra ‘Alī Yaḥyà²⁹, zajścia z końca lat czterdziestych były tak naprawdę kryzysem antyberberyjskim, za eskalację którego w pierwszej kolejności odpowiadają ówcześni liderzy ruchu niepodległościowe-

²⁷ Decyzją historycznego, I-go Kongresu FLN berberyzm został uznany za element kontrrewolucyjny, który należy zwalczać. Bezpośrednią przyczyną decyzji ówczesnych liderów FLN – wśród których nie brakowało Kabylów, były doniesienia o rzekomych próbach wywołania podobnego kryzysu w strukturach Frontu Wyzwolenia Narodowego. Jego inicjatorami mieli być dawni przywódcy kabylskiej opozycji z PPA-MTLD – Wald Ḥamūda oraz Ibn Nāyī, w efekcie czego obaj działacze zostali skazani na śmierć. Zob. Temlali, s. 194–195.

²⁸ Pewną ekwilibrystykę w tej materii widać na przykładzie deklaracji zwolenników autonomii z MAK, którzy w swoim panteonie bohaterów Kabylia umieszczają zarówno ofiary ówczesnej czystki jak i jej bezpośrednich zlecniodawców (Kṛīma Bilqāsima oraz Ramḍāna ‘Abbāna) (Temlali, s. 189).

²⁹ Ten jeden z założycieli Algierskiej Ligi Praw Człowieka (fr. *Ligue algérienne pour la défense des droits de l’homme*) prywatnie jest starszym bratem Rašīda ‘Alī Yaḥyà.

go. To właśnie oni, w imię wąsko rozumianego nacjonalizmu dokonali wydziedziczenia Algierczyków z ich algierskości, której pod żadnym pozorem nie powinno się redukować do arabo-islamizmu. Ich działania stanowiły prąźródło znacznie poważniejszego kryzysu algierskiego (fr. *crise algérienne*), który nieustannie trawi ten kraj od równo siedemdziesięciu lat (Ali Yahia, s. 13–14).

W podobnym tonie pisał Šādiq Hağāras, który w 2014 r. wskazywał, iż obecna Algieria dosłownie przypomina mu kraj z czasów jego młodości, a marazm epoki Būtaflīqi jest tak samo dekadentki jak mentalność ówczesnych liderów PPA-MTLD (Hadjérès, *Quand...*, s. 22). Czy podobny los może podzielić obecna Rewolucja Uśmiechu? Z jednej strony niedawny zakaz używania flag berberyjskich w przestrzeni publicznej udowadnia, że nurt arabo-islamizmu jest wciąż bardzo silnych wśród jego spadkobierców. Z drugiej strony, jednym z najbardziej uderzających zjawisk ostatniej Rewolucji jest właśnie wszechobecność berberyjskich flag, które stały się ogólnonarodowym symbolem kontestacji istniejącego porządku, i dają nadzieję na nową, lepszą i bardziej sprawiedliwą Algierię (Tilmatine, *Interdiction...*).

BIBLIOGRAFIA

- Ait Ahmed Hocine. *Mémoires d'un combattant. L'esprit d'indépendance 1942–1952*. Éditions Sylvie Messinger, 1983.
- Ali Yahia Abdennour. *La crise berbère de 1949. Portrait de deux militants: Ouali Bennaï et Amar Ould-Hamouda. Quelle identité pour l'Algérie?*. Éditions Barzakh, 2014.
- Amirouche, Nassim. *De la revendication kabyle à la revendication amazighe: d'une contestation locale à une revendication globale*. „L'Année du Maghreb”, vol V, 2009, s. 145–161.
- Bouaziz, Moula. *Diasporas et nationalisme, le cas du Front de libération nationale (FLN)*. „Migrance” nr 39, 2012, s. 32–47.
- Carlier, Omar. *La production sociale de l'image de soi. Note sur la 'crise berbériste' de 1949*. „Annuaire de l'Afrique du Nord” nr 23, 1984, s. 347–371.
- Chaker, Salem. *L'affirmation identitaire berbère à partir de 1900. Constantes et mutations (Kabylie)*. „Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée” nr 44, 1987, s. 13–34.
- Chaker, Salem. *Berbérité et émigration kabyle*. „Peuples Méditerranéens” nr 31–32, 1985, s. 217–225.
- Chibane, Saïd. „Témoignage sur la crise du PPA-MTLD”. *Actes du colloque: Le Mouvement national et la revendication amazighe*, red. El Hachemi Assad, Haut commissariat à l'amazighité, 2002, s. 155–160.
- Dagorn, Jean Baptiste. *Kabyles, Arabes, Français: Le « Berbère » dans la lutte pour l'indépendance algérienne, affinités raciales, affirmation de soi, négation de l'autre (1926–1962). Introduction critique du « diviser pour régner » a la pensée mythique* [nieopublikowana praca magisterska]. Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne – Institut des Mondes Africains, 2014.
- Dobry, Michel. *Socjologia kryzysów politycznych*. PWN, 1995.
- Fabbiano, Gulia. *Le temps long du hirak: le passé et ses présences*. „L'Année du Maghreb” nr 21, 2019, s. 117–130.
- Fois, Marisa. *Identity, Politics and Nation: Algerian Nationalism and the 'Berberist Crisis' of 1949*. „British Journal of Middle Eastern Studies” vol. 43, 2016, s. 206–218.
- Hadjérès Sadek. *La contribution de « Idi el-Watani » (1949) au débat national*. <https://www.social-gerie.net/spip.php?article63>.
- Hadjérès Sadek. *Quand une nation s'éveille: 1928–1949, Memoire – Tome I*. Inas Éditions, 2014.
- Harbi Mohammed. *La crise de 1949 ou l'entrée en scène du culturalisme berbère*. „NAQD” nr 4, 1993, s. 28–31.
- Harbi Mohammed. *Le F.L.N. Mirage et réalité. Des origines à la prise du pouvoir (1945–1962)*. Éd. Jeunes Afrique, 1980.

- Harbi Mohammed. *Nationalisme algérien et identité berbère*. „Peuples méditerranéens” nr 11, 1980, s. 31–38.
- Kaddache Machfoud. „L'utilisation du fait berbère comme facteur politique dans l'Algérie coloniale”. *Actes du premier congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère*, red. Micheline Galley, David R. Marshall, SNED, 1973, s. 276–284.
- Kasznik-Christian Aleksandra. *Algeria*. Wydawnictwo TRIO, 2006.
- Kasznik-Christian Aleksandra. *Dramatyczny maj 1945 r. Niedoszła insurekcja algierska*. „Kraakowskie Studia Międzynarodowe” nr 4, 2005, s. 131–141.
- Kasznik-Christian Aleksandra. „Pod znakiem arabo-islamizmu. Uwagi o algierskim ruchu narodowym XIX–XX w.”. *Przez dwa stulecia XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. Wacławowi Felczakowi*, red. W. Fazik, ITKM, 1993, s. 183–211.
- Kasznik-Christian Aleksandra. *Messali Hadż – algierski „zaim” czyli o islamskim populizmie*. „Przegląd Orientalistyczny” nr 1–4, 1991, s. 55–63.
- Kratochwil Gabi. *Die Berber in der historischen Entwicklung Algeriens von 1949 bis 1990: Zur Konstruktion einer ethnischen Identität*. Klaus-Schwarz-Verlag GmbH, 1995.
- Le Tourneau Roger. *La formation des élites maghrébines*. Centre de Recherche et d'Études sur les Sociétés Méditerranéennes, 1973.
- Lorcin Patricia M. *Imperial Identities: Stereotyping, Prejudice and Race in Colonial Algeria*. Lincoln University Press, 2014.
- McDougall James. *History and the Culture of Nationalism in Algeria*. Cambridge University Press, 2006.
- Ouerdane Amar. *Les Berbères et l'arabo-islamisme en Algérie*. Éditions KMSA, 2003.
- Radjala Ramdane. *Le long chemin de la revendication culturelle berbère*. „Hommes & Migrations” nr 1179, 1994, s. 25–31.
- Temlali Yassin. *La genèse de la Kabylie. Aux origines de l'affirmation berbère en Algérie*. Éditions Barzakh, 2015.
- Tilmatine Mohand. *Interdiction des emblèmes berbères et occupation des espaces symboliques: amazighité versus algérianité?*. „L'Année du Maghreb” nr 21, 2019, s. 149–164.
- Tilmatine Mohand. *Les oulémas algériens et la question berbère: un document de 1948*. „Awal” nr 15, 1997, s. 77–90.

STRONY INTERNETOWE

- <https://www.elwatan.com/edition/actualite/arabe-tamazight-lecole-envahie-par-la-colere-et-la-vengeance-26-10-2018>.
- <https://www.elwatan.com/archives/actualites/yennayer-2965-les-mouvements-pour-lautonomie-de-la-kabylie-et-du-mزاب-marchent-a-tizi-ouzou-2-12-01-2015>.
- <https://www.elwatan.com/edition/actualite/said-sadi-les-berberistes-victimes-dun-proces-en-sorcellerie-11-12-2014>.
- <https://www.tsa-algerie.com/les-propos-haineux-et-violents-de-naima-salhi-sur-tamazight-video/>.
- https://www.siwel.info/video-de-lhommage-du-mak-a-bennai-ouali_6073.html.
- <http://soummam.o.s.f.unblog.fr/files/2009/04/1949algerielibrevirairelwatanani.pdf>.
- <https://www.youtube.com/watch?v=fw5MVRJWwq0>.